

FIGYELŐ

ALBÉRLETBEN A PARNASSZUSON

Ágh István: *Kidöntött fáink suttogása.*

Eletrajzi regény

Nap Kiadó, 2008. 348 oldal, 2800 Ft

Fénylő Parnasszus. Balassi, Csokonai, Ady

Nap Kiadó, 2008. 322 oldal, 2500 Ft

Az életrajzi regényként jegyzett, több részből álló, különböző megszólalásokat tartalmazó írások egyikében a költő bátyról, Nagy Lászlóról olvashatunk visszafogott, lírai emlékezést. Felkeresi szülőházukat is, amely közben a halott költő emlékháza lett. Különös és megrázó élmény úgy visszatérni a gyermekkor helyszínére, hogy az közben múzeumná változott. Mert nem csak a ház falai lettek múzeummá és a benne őrzött tárgyak, de Ágh István úgy érezheti, hogy az egész gyermekora is múzeummá lett. Szinte a régmúlt időt látja a kiállításon, mintha az idő a tárgyak lepleként beledrögült volna a ház tereibe, ahol végérvényesen megült, és már más tárgyakkal együtt öregedni kezdett. Tudja, hogy mindez nem hiteles. Ő az egyetlen tanú, aki ezt nagy bizonyossággal cáfolhatja. Benne ugyanis megmaradtak a mozdulatok, a gyerekkor rétegzett egésze, de a tárgyak nem ott vannak vagy nem azok, amelyeknek lenniük kellene. Mintha az ember életében elkövetkezhetne egy pillanat, amikor azt mondja: holnaptól múzeum lesz itt az élet. A természetes folyamatok megállítása, kiszakítása az eleven térből, és vitrinek mögé tétele, múzeumba zárása egyáltalán nem a valóság hitelesítésére szolgál ilyen esetekben, hanem éppen ellenkezőleg, valamiféle mesterséges helyszínt kreál az esetlegesből, folytathatatlanak nyilvánítja az időt. Talán éppen ezért írja meg gyermekkoráról és családjáról szociográfiai pontosságú memoárját, hogy a kihűlt, múzeumi gyerekkor helyére visszavarázsolja az igazit, az elevent, a máshogyan valóságosat.

A kötet legterjedelmesebb, legmélyebb írása a címadó emlékezés. „*A múltról gondolkodva megzavarodnak a mutatók, fölfoghatatlan, akár a világegyetem, ha végtelenségét akarnánk elképzelni, éppen olyan sötét, pedig tudom, a kideríthetetlen mélységből én származom, befejezem magam, és utódaímban folytatódok egy másik sötétségben.*” (7.) Nem csak családrajz ez, hiszen széles történelmi hátteret kapunk a Balaton-felvidék nyugati csücskének, a Somló és a Ság közötti terület távol- és közelmúltjáról is. Ha a második kötet irodalomtörténeti tanulmányait mintegy rávetítjük e tájegységre, rájövünk, valóban „*fénylő Parnasszus*” ez, hiszen otthona volt egykor Kisfaludy Sándornak, Batsányinak (Tapolca szülötte) és Berzsényinek is. A Balaton vidékét hosszan bebarangolta a szerelmében csalódott Csokonai, és a Somló tetején emelkedő hajdani végvár romjai a török ellen küzdő Balassit juttatják az író eszébe.

Minden település költőt kívánhatna saját szülőlténeke, hogy Ágh Istvánhoz hasonlóan a hajdani oklevelekből, egyházi bejegyzésekből és korabeli újságcikkekből összegyűjtse a legendákhoz képest nagyon is szerény történelmi hitelességű adatokat. Három jelentősebb eseményt emel ki a múltból, ezeket talán túlságos részletességgel dokumentálja is. Az egyik az 1865-ös korteshadjárat eseményeit eleveníti fel, amikor a szomszédos református és katolikus falvak legényei kaszákkal, kapákkal estek egymásnak. A halálos áldozatokat követelő csetepaték hosszan elnyúló bonyolult perekben végződtek, országosan ismertté tették Felsőiszkáz és környékének helységneveit. A másik esemény ifjú Savanyó József, helyi illetékességű betyár és társainak pere, amit szintén a korabeli tárgyalás jegyzőkönyve alapján idéz fel. E kései rablókban nem sok romantikus vonás akad, igaz, talán vérszomjas fenevadak sem voltak, csak olyan csellengő szegénylegények, akik éveken keresztül lopott lépesmézből (!), ebből-abból tartották el magukat. A Tanácsköztársaság és az ellenforradalom-fehérterror már sokkal sötétebb képet mutat. A hirtelen elveik szerint

buzgón cselekvő és gyilkosságoktól sem viszsziariadó suszterek, tanítók, gazdák olyan háborzongató megtorlások sorozatát követték el, hogy rejtély, hol s mikor tanulták, miként is kell élő ember hátából szíjat hasítani, saját nadrágyszíjára helybélit felakasztani.

A családtörténet már sokkal szegényesebb, hiszen a korabeli anyakönyvi bejegyzéseken kívül alig is tudható valami az évszázadok óta Isz-kázon élő, robotoló jobbágyősökről. Az egyik életsors a maga hasonlóságában törli és újra írja az előző nemzedék életét. Az első valóságos figura, aki önálló történettel bír, a dédapa, aki 1848-ban népfelkelő volt, majd a szőrórosta helyi feltalálójaként maradt meg a falu emlékezetében. A XX. század első éveiben kezdődő történet egy kevés földdel, de nagy szorgalommal rendelkező parasztcsalád emberfeletti küzdelmét tárja elénk, ami részben a birtok mindenáron való fenntartására és gyarapítására, másrészt a mindennapi betevő falat előteremtésére irányul. A szülők, Nagy Béla és a nyárádi Vas Erzsébet házassága sem szerelmi házasság, inkább valamiféle alku két parasztcsalád között, és ahogy Ágh István őszintén bevallja, mindig is érezhető volt a sértettség, a meg nem értés a szülei között. Ez a korszak, a húszas évektől a kommunista hatalomátvételig, nem hagy sok lehetőséget egy ilyen kisbirtok tulajdonosának. A föld és az állatok iránti odaadás csak rabszolgává tette a család tagjait. Ezért szinte „történelmi tett” az anya részéről, amikor 1937 pünkösdjén eldobja kezéből a kapát, és úgy dönt, hogy gyerekeinek más sorsot szán, és mind a négyet (Bellát, Lászlót, Máriát és Istvánt) taníttatni fogja. A késői szülött, a legkisebb, István a háborút szinte egy nagy játék háborzongató részleteként éli meg. A mindennapi paraszti teendők végzése közepette bombázzák a falut, lángban állnak a házak, de ők az állatokat mentik az égő istállóból. A könyv úgy vezet be a paraszti élet rejtelmeibe, hogy a ritka, de annál meghittebb ünnepeket is megmutatja. A Mária-napi búcsú, a disznótorok bőséggel teli asztalai egy soha vissza nem térő életforma ételeinek ízeit is felelevenítik. A szülők számára 1959 a legszomorúbb év, ekkor kényszerítik Nagy Bélát, hogy belépjen a téeszbe, s minden földje, lábas jószágja a közösen legyen. „*Iszkáz el-esett*” – megy az üzenet Pestre, s az új rendszer egyik leghettségesebb költőjeként Nagy Lászlónak majd mély meghasonlást okoz a pályáján.

„*Hova tűnt aratásaim bukolikája?*” (169.) – teszi fel a kérdést, és a következő oldalakon lírai tömörségű életképekben számol be az éhbéért történő paraszti munkáról, olyan alaposággal és költői láttatással, mintha szinte az ODÜSSZEA érzéki munkaleírásait olvasnánk. Paráznál az öntudat és a sértettség a költőből.

Míg a családtörténeti kis remek, amely leginkább Illyés és Sütő András emlékezőseivel rokon, a megőrző, archiváló memoár mesterdarabja, az író életével foglalkozó középső fejezet (EGYMÁS MELLETT) az analízis, a saját sorsát, életét mélyebben megérteni akaró önelemző emlékirás. A kötet legérdekesebb és legegényesebb hangulatú darabja AZ ALBÉRLETEIM TÖRTÉNETE. Saját szempontból tárja fel a vidékről Pestre kerülő költő életének alakulását. Személyes, vallomások hangon szól, anélkül, hogy személyiségét túlságosan előtérbe állítaná, hiszen irodalmi működéséről, költészetéről szinte semmit sem tudhatunk meg. Mintha ebben az életben egy másik élet is rejtezne, de ennek nyomát alig találjuk: „*Most már kedvesen gondolkok vissza azokra az időkre. Mindenkiel megtörténtek effélék, legföljebb nem beszélnek róla. De én azt hiszem, a szemérem később fölösleges, őrizgetése olyan, mint az üres lepkebáb őrizgetése, ami benne volt, elszállt, elmúlt a nyárral.*” (212.) Az albérletek és a szerelmek átjárják és kiegészítik egymást. Meglepően nagy teret szentel a hatvanas évek kocsorozásainak, mint a szabadság és önkifejezés egy sajátos mámorának, amikor a bezártóság és spontán önkorlátozás fegyelmét felrúgva valamiféle család paradicsom ízeit kóstol-gathatták. Ha Petrire gondolunk, érződik itt is az egész korszak irodalmi kivaltatlansága, ami csak kivételes esetekben vált az írások hasznárra. Hasonlóan őszinte a hang a nőekkel való kapcsolatait illetően is. Egy otthagyt, volt szerelme szégyellni való levelének idézése már-már önkínzó vallomás: „*Nem tudom, mit akarnak tőlem az emberek.*” A szív rejtett magányából jó a hang, szinte egzisztencialista fájdalommal szól. Ritka szép és kegyetlen történet a Karolinaként nevesített asszonyhoz fűződő kapcsolata is, amelyben a hölgy egyszerre többekkel osztja meg szívét, de őszintén vallja, mindegyikükbe egyformán szerelmek, miközben nagyocská ikreivel száguldozik városszerte, és levelei kis irodalmi remeklések.

Az „*örökös albérlő*” nézőpontjából tekint az akkori társadalom összezavarodott értékrend-

jére, társadalmi viszonyaira. Első házasságának kudarcát szinte történelmi-társadalmi összeférhetetlenséggel magyarázza. Egy ősi, nemesi származék, csak ezüstözött családi eszcájggal büszkélkedő rózsadombi lány és a paraszti életből érkezett, művészallűrökkel jócskán felvértezett fiatalember házassága eleve kudarcra volt ítélve. Ahogy a násznépben jelen lévő Sánta Ferenc megjegyzi, látván az össze nem illősegeket: „*Ebből osztályharc lesz!*” (265.) A népi írók (Szabó István, Sánta, Sinka István) körében otthonos Ágh István egyformán nyitott a másik oldal felé is (Konrád György, Erdély Miklós, Pilinszky, Kondor Béla). Értékrendje egyáltalán nem kizárólagos, sőt, mint a kötet legszebb lapjainak mondható portréi mutatják, érdeklődése, művészi ösztönei hajtják, hogy mélyebben megismerje az akkor csak illegálisan létező magyar avantgárdot. Az Altorjai Sándorról, Erdély Miklósról, Kondor Béláról készített rajzok talán a legmélyebb írások, míg a Sarkadi halálával kapcsolatos emlékezés egyszerre kriminalisztikai, emberi és művészi drámát hallgat el. Kár, hogy nem tisztázza, milyen kapcsolatba keveredtek a szeretet-gyűlölet mi-féle hálójában vergődtek azok az emberek, akik 1961. április 12-én, Gagarin úrbe történő fellövésének napján az égbe szökkenni ugyan nem, de összeroncsolt aggyal a Bécsi utca betonján látták a kor talán egyik legnagyobb prózaíróját, Sarkadi Imrét, aki ötemeletnyi zuhanás után Kondor Béla műtermének ablakán lépett ki azóta is tisztázatlan körülmények között. Keveset árul el a bátyjával, Nagy Lászlóval való kapcsolatáról is. Mint egy kedves rokon, fel-felbukkan itt-ott, védőszárnyai alá veszi a Kossuth téri lövöldözésekben megsérült, majdnem az áldozatok számát gyarapító öccsét, de igazi szereplőjévé csak a halálakor válik a könyvnek. „*Kinéztem Jób Könyvéből zuglói ablakomra, hihetetlenül tudtam, hogy élő testvéremhez élő útjaim megszakadtak... s már csak azt barangolhatom be képzeletben, lábbal, amit talpával, kezével, tinnődésével és mosolyával megjelölt.*” (337.)

A tanulmányokat, irodalmi arcképeket tartalmazó kötetben Balassiról, Csokonairól, Adyról kaphatunk idézetekben bővelkedő pályarajzokat. A mély anyagismeret ellenére, az egyéni láttatáson túl – hogyan és miért érintették meg ezek a költők már gyermekkorában –, az irodalomtörténetben jártasabb olvasók számára kevés újdonsággal szolgál. Balassinál első-

sorban a szerelmi költészete, a Losonczi Annával való kapcsolata kerül elemzésre, hangsúlyozva a népköltéssel való érintettségét, amit Kőszeghy Péter legújabb, Balassi Bálintról szóló monográfiája is alátámaszt. Csokonainál a szegénység és a csalódások kínjairól kapunk kimerítő lelki- és útirajzot. Érdekes adalék, ami kevésbé köztudott, hogy a Kazinczy–Csokonai ellentét oka talán féltékenységre vezethető vissza: egykor ugyanabba a kacér asszonyba voltak szerelmesek. Nagyon szép és megrendítő a Csokonai elődeiről szóló fejezetben az Ányos Pálról szóló portré. Korának egyik legeredetibb poétáját bizony időről időre elfelejti az irodalmi köztudat. Az Ady-fejezet a tizenéves Ágh István lassú, kerülővel és értetlenséggel teli közeledését rajzolja meg a tudatában riasztóan gőgös, körülményeit, származását tekintve némileg hasonló sorsú költő-zsenihez. Mindenki, aki járt Érmindszenten (Adyfalván), és látta azt a nádfedeles viskót, amelyben Ady született és felnevelkedett, bizony megdöbben, milyen mélységből történt ez a felkapaszkodás. Még itt, a verselemzésekben, a költői pályaképben is azt érezzük, nem más ez a két kötet, mint – Ady szavával – SÉTA BÖLCSŐHELYEM KÖRÜL, hogy Ágh István olyan tájakat jár be, amelyeket szellemi eszmélkedésekor ismert meg, s amelyek azóta is nyugtalanítják, és továbbgondolásra kényszerítik. Árulkodó az életrajzi kötet és az Ady-portré két bensőleg nagyon rokon jelenete. Ágh István egyszerű, minden porcikájukban falusi szüleit hozza fel felesége családjához. Az anya kedves zavarát, megilletődöttségét csak a fiú érezheti teljes mélységében. Mikor Léda egyenesen Párizsból megy látogatóba Érmindszentre, a gondosan előkészített és megszervezett látogatás mégis balul üt ki. Hiába öltözik a legegyszerűbb ruhákba, Ady kérésére semmi festéket nem használ, ám a szekérről lelépő asszonyt meglepő kérdés fogadja az – ezek szerint – kevésbé beavatott apa, Ady Lőrinc részéről: „*Mért nem hozta magával a kedves férjét?*”

Tiszta és fényes ez a próza, önmagában is visszhangos. Talán csak azok érezhetnek csalódást, akik a költő Ágh Istvánra lettek volna kíváncsiak, mert valamiféle szeméremből eredtethetően, a magánélet történései mellett az igazi írói önportrét nem vagy csak nagyon is áttételesen rajzolta meg.

Sántha József

A VICCES TAR SÁNDOR

Fehér Béla: *Filkó*

Magvető, 2008. 336 oldal, 2690 Ft

Miközben a debreceni születésű Fehér Béla újra kiadott 2000-es regényének első harminc oldalát forgattam, folyamatosan Tar Sándor járt az eszemben. Hiszen a FILKÓ-ban ábrázolt valóság köre (olykor még egy-egy motívum is) erősen emlékeztethet a 2005-ben elhunyt debreceni pályatárs prózavilágára. A címadó főhős, Görbekerti Filkó teherautósofőr egy útépítésen, falujától és családjától távol él egy városi munkásszálláson, valamint végzetesen belehabarodott Bettibe, az országúti kurvába, aki viszont csakis vele nem hajlandó csereüzletet kötni... Sodró, lendületes szöveget olvasunk, hihető figurákkal, valószínűsített helyzetekkel. Mohón lapozzuk az oldalakat. Alig várjuk Filkó és Betti történetének folytatását. Nem tudunk eléggé hálásak lenni a szerzőnek azért, hogy olyan részletező alázattal, körültekintéssel és – nem utolsósorban – anyagismereten alapuló szolidáris hangfekvésben mutatja be a nagyjából rendszerváltás utáni magyar város munkásszállójának hétköznapjait, egyszerre tipikus és túlrárajtolt figuráit.

És akkor egyszer csak a 32. oldalon Filkó madárrá változva kirepül a munkásszálló tetejéről, beül (miután berepült) egy étterembe ebédelni, rendel (birkapörköltet hagymás krumplicsalival), fogyaszt, majd filozofikus szóváltásba bonyolódik egy rajta csodálkozó kislány nagypapjával, s végül visszaszárnnyal a szállására... És ebben a pillanatban rázza fel hálótársa az álmából. Ámde mielőtt az olvasó megnyugodna – noha azért balsejtelmei nem oszlanak, hiszen jól emlékszik a fülszöveg ígéretére: „*Fehér Béla regényében a kibontakozó, nagyon is hétköznapi dráma a szürreális események tükrében karneváli forgatagá válik...*” – tehát mielőtt az olvasó megőrülne annak, hogy végre visszazökkent a realista ízű regény magával ragadó világába, Fehér azon melegében visszakalauzol minket a Filkó-madár alkalmi éttermi ismerőseihez, akik – még mindig a szokatlan esemény hatása alatt – továbbra is az ebédjük mellett ülnek. Akkor most álom volt a madárepizód vagy sem? Ha álom volt, miért kellett beleszólni a történetbe, mi köze van, mi köze lehet Filkó ábrá-

zolt hétköznapjaihoz? Ha nem álom volt, mi jöhet még a továbbiakban, mire, mi mindenre számíthatunk a soron következő háromszáz oldalon?

Mert bizony Filkó története, azaz hogy az ő történetével párhuzamosan futó mese különféle idő- és térutazásokról, falon nyíló női nemi szervekről és más csodás jelenésekről ezután szinte követhetetlenül összebonyolódik, szeszélyes hurkokkal és csavarokkal indázik, újabbnál újabb, szokatlanabbnál szokatlanabb szereplőkkel dúsul. Mintha valaki – ki tudja, miért? – befuttatna tarkabarka repkénnyel egy freskóciklust. Fehér Béla látványosan irreális ötletei ugyanis folyamatosan veszélyeztetik a meggyőző realista alapkonceptiót. Hacsak az alapkonceptió nem éppen az, hogy veszélyeztetve legyen az alapkonceptió. Hogy ne legyen, egyre kevésbé tűnjön úgy, hogy van alapkonceptió. Hogy meglepő és vicces ötletek túlzó sorába fulladjon az épp hogy kibontakozó alaptörténet. Kár, hogy ezzel az olvasás egyöntetű öröme is odavész, vagy legalábbis egyre jobban frusztrálódik. (Gyors és távoli, aránytalanul távoli párhuzammal élve: milyen kár például, hogy egykoron Lengyel Péter a MACSKAKÖ írása közben úgy érezte, hogy a XIX–XX. századforduló Pestjén játszódó detektívtörténet rászorul az „elbeszélés nehézségeit” kényszeresen fel-felemlegető tudálékos kitérőkre.)

Egyfelől van tehát a megkapó kor- és helyrajz, a reáltörténet az elsődleges szereplőkkel, Filkóval, a szobatársával és leendő vejevel, Szőnyeg Bandival, a portás Stokkerrel, a testépítő Bikával, a kocsmáros Rózsaával, Bettivel, Filkó feleségével és lányával... Másfelől meg ott vannak az irreáltörténet – részben korábbi Fehér-regényekből ismert – helyszínei és figurái, Filkó falubelije, a város rejtélyes szektájának őrültjei, különös zöld lények (a fülszöveg szerint „egy ufó száll le a közelben”), a falon nyíló szeméremrésen át megszűlehető, illetve a háttértörténetből a főtörténetbe átcsumázó fura kisgyermek, Pufi Pogácsa... Egyébként Fehér vicces (vagy vicceskedő) névadásai közül talán ez utóbbi fájta a legjobban. Mintha szerzőnk egy jócskán vegyes összetételű névadó bizottság erősen eklektikus javaslatait követné, amelynek tagjai között ott ül például a KARNEVÁL Hamvas Bélája, a JÉGMADAR-at jegyző Spiró György vagy a szocialista humorista Moldova

György. És ha már itt tartunk, az irrealitással szövetkező Fehér-vicek a távolabbi közelmúltból nem is annyira Örkény groteszk (vagy abszurd) humorára vagy éppen Tersánszky zsigeri és elbűvölő szertelenségeire, mint inkább a beszélő disznóról regélő Moldova – jóval olcsóbb, ráadásul avított – stíljére emlékeztethetnek. Ami persze egyáltalán nem baj. Vannak olvasók, akik éppen hogy ezért, ilyesféle egyszerű örömkéért olvasnak. Az én bajom viszont éppenséggel az, hogy nem tudok tiszta szívből örülni annak, hogy szerzőnk veleszületett egyenes ívű mesélőtehetségét és -kedvét ilyesféle vicceskedő fordulatokkal túlhevíti és agyonbonyolítja. Persze ez leginkább alkat dolga: ha valaki nem hajlandó leragadni a lineáris rögvonalánál, és folyton valami kacifántos, humorosan mesésre-mágikusra törekszik, mégpedig bármi áron, hát tegye. Ami meg ezen túl van vagy ebből következik, leginkább ízlés dolga. Az író ír; az olvasó olvas...

Fehér könyvének stílusa egyébként a magyar nyelv szolidabb, köznyelvközei regiszterén mozog, ámde éppen ebben találhatnánk meg az értékét: az ábrázolt valósághoz igazodó ábrázoló nyelv keresetlen pontosságában. (És mintha ez a meggyőző kölcsönviszony veszne oda a regény akartan mágikus-mesés zezugaiban.) Nézzünk néhány példát: „*Este a szálláson Kabar Sunyó úgy betintázott, hogy a folyosón dobta el a rókabőrt. A hányáscsík a szobája ajtajából indult, és tartott a falra szerelt tűzoltó készülékig, utána tócsafűzér vezetett egészen a mosdóig.*” (23.) Filkó felesége, Rózi pedig az alábbi fordulattal zárja le férjével a vitát arról, miként lehetne az apjához költöző Katika jövőjéről gondoskodni: „*Nem tudom. Te vagy a férfi, oldd meg!*” (41.) Ahogyan ezt maga Filkó is tudja magáról, és nem csak hogy tudja, de vallja is – például a prostituált Betti szoba- és munkatársnőjével, Marával egyezkedve a szolgáltatás részleteiről, bizonyos feláras extrákról: „*Nem szoktam cifrázni. [...] Egyszerű ember vagyok. Kőkeményen bevágok, aztán vizontlátásra.*” (112.) Mint látjuk, a szereplők a saját karakterükhöz illő nyelven beszélnek. Azon viszont jócskán furcsálkodhatunk, hogy a Katikát háztartásbelinek felfogadni szándékozó Blumendünger-né (becenevén: Poppea) jellegzetes – és karakteréhez pontosan igazodó – szavajárását („*Látja, gyöngyöcském, magam vagyok kénytelen nyitni*

a kipi-kaput...”) maga az elbeszélő is átveszi: „*Katika elképedt, milyen mesés szép villa kipi-kapuja tárult fel előtte.*” (255.) Noha vélekedhetünk úgy is, hogy itt az egyik szereplő (Blumendünger-né) markáns lénye által meghatározott, sőt elnyomott és bekebelezett másik szereplő (Katika) tudatába bújtt elbeszélőt halljuk. De – hátrítva a fölös narratológiai spekulációt – a fentiekhez hasonló passzusok számomra inkább olcsó stílustalanságokként hatnak. És azt meg már tényleg végképp nem értem, miért csak az országúti örömlányok beszéde nincs átültetve az írott nyelv, a minimális irodalmiság közegebe. Ugyanis Betti és Mara közös nyelve szerzőnk fonetikus átírása jóvoltából mintegy kiszorul az egységes íráskép köréből (míg az összes többi szereplő hangja – a kőművésztől a striciéig – befogadtatik), vagy legalábbis jócskán feltűnő zárványként marad benne: „*– Kapaszokgyá' meg Bettikém! Meleg szarig belém nyalt a vak szerencse – újságolta Mara. / – Mijaz, middu-málsz? / Figyuzd...*” (265.) A prostituált szereplők és az elbeszélő nyelvi megjelenítéseinek látványos különbségénél csak az lehet még feltűnőbb és bántóbb, amikor egy kurva és egy férfi kliens beszélget egymással jócskán aszimmetrikus leosztásban – az egyik a szolgáltató alávetettség nyelvének fonetikus átírásában, a másik a szolgáltatást élvező uralmi helyzetnek megfelelő nyelvtani tisztasággal: „*– Hány éves vagy, kis bogaram?*” „*– Nyajja ki a seggemet.*” (22.) De nem ragoznom túl ezt a stílár-narratív ficamot, ha nem csupán a tematikus-szociális értelemben leginkább kiszolgáltatott szereplőcsoportot érintené. Ami valamit biztosan jelent. Csak azt nem tudom vagy nem akarom tudni, hogy mit. Maradjunk inkább annyiban, hogy Fehér elbeszéléstechnikája e helyütt (is) következetlennek, ötletszerűnek tűnik.

Ugyanakkor, ha az elbeszélő által beszélgetett szereplők nyelvét és az elbeszélő saját nyelvét egymás közvetlen szomszédságában nézzük (mert hogyan másként is nézhetnénk), az érületi egyöntetűség szép változataira is bukkanhatunk. Például akkor, amikor egyaránt a Mikulás ünnepének szelleme szállja meg az elhunyt Stokkerre emlékező Szilimányt és a lányára gondoló Filkót megjelenítő elbeszélőt: „*– Szerettem az öreget, pedig fafejű, takony ember volt...*” – „*Forgatta a kezében, megsimította a piros sztaniolt, közben arra gondolt, hogy az egész vilá-*

gon Katika az egyetlen, aki halálbiztosan tudja, mi-ként lehet szeretettel és figyelmességgel szomorúságot okozni. Filkó mélyen lelombozódott a csokimikulástól.” (285.) Hasonlóan emlékezetes lehet a regény utolsó néhány oldala, ahol Filkó családja köréből megszökve – immár közvetlen vágyaitól részben megtisztulva –, karácsony estéjén felkeresi Bettit és (jaj, ez a név már megint!) Pufi Pogácsát. A hasonlóképpen keresetlenül elmesélt epizódokban ez a próza – emlékeztetve Fehér jobb regényeire – képes elvarázsolni az olvasót. Ellenben szerzőnk jellegzetes stílusának kevésbé elragadó, ráadásul osztódással szaporodó megnyilvánulásai közé sorolnám például azt a pillanatot, amikor Filkó orosz-lánná változva megrémít egy „pongyolás vén-asszonyt”, aki elejti szemetesvödörét: „*Filkó, de inkább ne széptsük, az állatok királya, a vödör zör-gésére...*” (116.) Az olcsó fordulat fülsértően felerősíti a mesés, de indokolatlan átváltozás ele-ve túlzó arányait. Valahogyan egyszerre túl zür-reális, túl vicces és túl magától értetődő: irrealitás és köznyelviség zavarba ejtő találkozása Fehér Béla regényének boncasztalán.

De vissza az ábrázolt rögválóhoz! Ugyanis szerzőnk nem fukarkodik a testiség, a szexua-litás láttatásával, pontosabban keresetlenül vul-gáris körülbeszélésével sem, ami persze eleve adódik a témaválasztásból: egyfelől vannak az országúti örömlányok, másfelől a családjuktól távol élő munkásszállóbeli férfiak. Az ábrázolt milió jócskán felszabadítja a tárgyra fogékony elbeszélő elbeszélőkedvét, aki tehát – és ez még egyáltalán nem volna baj – gátlás nélkül rázúdítja az olvasóra, ha árnyalatokban nem is, de változatokban igencsak gazdag szino-nimasztárának teljes tartalmát: az egyik női szereplőnek például a „kiadós dugás” kifejezés-re „*lába között égni kezd a kalifa csókja*”, majd nem sokkal ezután „*a fellegekben járva kufircol*”; máskor meg másvalaki valaki másnak egyszer-űen csak „*bevarrja a füttyköst*”. (140–141., 200.) És így tovább, számlálhatatlan változatban – ámde a választott regiszter egyhangúságának jegyében. Minek következtében a beszéd tár-gya (a baszás) és a beszéd módja (a „*kufircolás*”) óhatatlanul elválnak egymástól: sosem látjuk az adott jelenetet, csak halljuk a jelenetre vonatkozó – ha mégoly változatos – nyelvi sztereo-típiákat. A témához alkalmazott nyelv valójá-

ban nem ábrázolja, hanem eltakarja magát a témát, előtérbe tolakszik, és ott túlzó arányok-ban túlzó formát ölt. Meg egyébként is, Fehér regényét éppen ez a többszörös túlzás, túlter-heltség jellemzi: vulgáris is, vicces is, mesés-mágikus is, realista is...

Ráadásul könyvünk telis-tele a történet sod-rát megakasztó megannyi lehetséges szöveg-kijáráttal, alkalmi kitérével, amelyek közül bármelyikből kibontható volna egy Filkóéhoz hasonló mese. Ilyen például a Falbükk nevű útjelzőtábla-szerelő, „*mitomániájának*”, azaz „*kó-ros hazudozásának*” szentelt bekezdés a 254. oldalon. Persze más ötleteket szerteszórni, és megint más ötleteket kidolgozni. Fehér – ér-zésem szerint – ahelyett, hogy alaposan kidol-gozná Filkóra vonatkozó alapötletét, teletsű-folja könyvét mindenféle ötletszerű elemmel, számtalan mellékszereplővel, megannyi zsák-utcának tetsző epizóddal. Ilyen alkalmi zsák-utca például a 275–276. oldalakon olvasható templomi jelenet, amelyben Filkó felesége egy Szent Borbálát, Szent Pantaleont és Szent Kris-tótot ábrázoló festmény előtt imádkozik lánya és vőlegénye jövőbeli boldogságáért, miközben a kép szereplői elkezdnek veszekedni egymás-sal. Ráadásul ez a részlet nem is tűnik jó ötlet-nek, inkább öncélú szövegzárványnak, olyan ablaknak, amely nem valamely lehetséges tör-ténetre nyílik, hanem csupán magamagára, ahonnan tehát, konkrétan a templomból, Ró-zsi (az olvasó őszinte öröme) „*meglepően füg-gén nyargal ki*” – az alaptörténetre vonatkozó mindenféle további következmény nélkül. Mint ahogyan a regény zegzugos eseményso-rozatainak végigkövetése sem jár semmiféle komolyabb, elgondolkodtató vagy megfejthe-tő következménnyel, nem hagy igazán mara-dandó nyomot az olvasó kedélyében. Mind-azonáltal Fehér FILKÓ-ja – többi művéhez ha-sonlóan, ámde az igazán sikerültekhez képest alacsonyabb nyelvi igényességgel – jellegzetes stílusban megírt szórakoztató könyv.

Miközben az újra kiadott FILKÓ-t olvastam, folyamatosan próbáltam magamnak elképzel-ni egy vicces Tar Sándort. Nem sikerült. De semmi baj. Ami nincs, az ne is legyen. Ehelyett olvastam egy helyenként vicces, helyenként vic-ceskedő Fehér Bélát.

Bazsányi Sándor

SZOROKIN ÉS AZ OROSZ POSZTMODERN VÉGE: A GICCS

Vlagyimir Szorokin: *Az opricsnyik egy napja*
Fordította Szőke Katalin
Gondolat, 2008. 200 oldal, 2480 Ft

Szorokin írásművészetét olyan szorgalmasan követi a magyar könyvkiadás, hogy talán célszerű, ha polcokra rakjuk a termést, és felállítjuk a kronológiát. Vlagyimir Szorokin már ahhoz a nemzedékhez tartozik, ahol, hála az égnek, már nem olyan fordulat az életrajz. Élt ugyan emigránsként München mellett az 1955-ben született író, és művei 1992-ig csak Nyugat-Európában jelenhettek meg, de 1992-től Oroszországban is publikálhatta elbeszéléseit. Még a rangos Booker-díjra is jelölték akkor még kiadatlan első regényét, a Szovjetunió összeomlás-pillanatának életérzését megörökítő, pornográf és erőszakos jelenetekben bővelkedő alapvető, talán legjellegzetesebb regényét, A NÉGYEK SZÍVÉ-t.

Regényei pedig így következtek: A NORMA (1979–1983) és a SOR (1983) után elbeszélések, majd a MARINA HARMINCADIK SZERELME (1982–1984), a ROMAN (1985–1989) és A NÉGYEK SZÍVE (1991). Ebből magyarul csak a SOR jelent meg BÚCSÚ A SORTÓL címen, megvan magyarul az alapvető fontosságú A NÉGYEK SZÍVE, de a szerző mint ifjúkori, túlhaladott művét nem engedte kiadni (ennek története olvasható részletesebben a *Buksz* 2008. nyári számában megjelent cikkemben). A nézetem szerint új hangot jelentő KÉKHÁJ (1999) után jött a menet közben trilógiává avanszált csokor, a JÉG (2002), a BRO ÚTJA (2004), a 23000 (ez nem évszám, hanem regénycím, az évszám 2005). A 23000 kivételével mind gyorsan megjelent magyarul is.

Szorokin életműve az orosz posztmodern jellegzetes vonásait egyesítő, szimptomatikus jelenség, amelyet két irányzathoz is besorolnak: a szoc-artba és a moszkvai konceptualizmusba, de utóbbival maga a szerző nem ért egyet. A szoc-art meghatározása szerint a szocialista irodalom kiürült sémáit és automatizmusait helyezi új környezetbe, és úgy parodizálja, hogy véresen komolyan veszi. Pjotr Vajl azt írja a fent leírt formakiüresítési jelenségről, hogy az író úgy „fordítja ki” a szocreál kli-

séket, hogy a maguk eredeti formájában szembebesíti őket más klisékkel. Szorokin életműve azonban időközben fordulatot vett, amit legutóbbi regénye, AZ OPRICSNYIK EGY NAPJA (2006) csak megerősít.

Az európai olvasó egzotika iránti igényeinek kielégítésére és ismereteinek gyarapítására számos régi orosz kultúrát jellemző szóval ismerkedhet meg, amelyek közül a címben szereplő opricsnyik szó csak az első, mintegy a felkészítés az ilyesféle mondatokra: „*Senkinek nem lenne bátorsága hozzá, sem a zemsztvóból, sem a prikázból, sem a dumából, sem a törzsökös nemesek vagy a sztrelecek közül*”. Szorokin nem stilizál, hanem csak következetes a regény koncepciójának kidolgozásában, ahol is ráborítja a jövőre a múltat annak érdekében, hogy szatirikusan leírja a jelent. Ebben a regényben, amely ugyan a korábbi Szorokin-művekhez hasonlóan perverz és nyers, hiába keressük a KÉKHÁJ nyelvi leleményeit vagy a trágárság ottani elemi erejét, hiába A NÉGYEK SZÍVE velőig hatoló értékfelforgatását vagy a JÉG ambivalens tisztaságát. AZ OPRICSNYIK EGY NAPJA szórakoztató illusztrációja ama tételnek, amelyet úgy fogalmazhatnánk meg (Zamjatyinnak az orosz irodalomra vonatkozó, 1918-as, de az egész elmúlt évszázadra érvényes aggodalmát parafrázálva), hogy Oroszország jövője nem más, mint Oroszország múltja.

Az opricsnyina Rettegott Iván találmánya volt, akit méltán nevezhetnénk Rettegő Ivánnak is, olyan bizalmatlan volt és gyanakvó. Gyermekkorában heves hatalmi csatározások dúltak, amelyek időnként az ifjú cár életét is veszélyeztették, így alakult ki üldözési mániája. Uralma kezdetén két részre osztotta az országot, a belső területen, az opricsnyinán hozzá hű fegyveresekkel vette körül magát, ezek az opricsnyikok, lényegében a mindenkori orosz és szovjet titkosrendőrség, a későbbi KGB előfutárai. (Kis nyelvészkedés: az „oprics” a régies „kívül”; szóval az elkerített, védett belső terület kívül esik a kinti törvényeken, kivétel, privilégiumai vannak a kivételezetteknek, akik a cárt és rendszerét védik.) A hatezer főnyi opricsnyik sereg fekete ruhát viselt, fekete lovon járt, jelvénye a seprűnyélre tűzött kutyafej volt, de régi, ikonszerű ábrázolásokon kutyafejű opricsnyikot is láthatunk szinte mitológiai lényként.

Az orosz történelemnek ehhez a korszakához hasonlítja Szorokin legújabb regénye a 2028-as

közéjövőt, az orosz irodalomban már jól bejáratott antiutópiára hajazó műfaji keretben.

Szorokinnál az opricsnyik szervezet pravoszláv szósszal, science-fiction mázzal leöntött orosz nemzeti és politikai paradigmává alakul át. Itt márkás autók elejére tűzik a minden nap frissen vágott pompás kutyafejet. A főhős, Komjaga opricsnyik napirendje egyszerű: büntetőakció, tisztogatás, öldöklés, cenzori tevékenység, korbácsolás, koncert, könyvégetés, látogatás az Uralkodónőnél. Az éjszakai záró orgia jellemző szorokini leleményekkel van megfűszerezve: csoportformáló hivatali férficsoporszex, hátulról, hernyóként összefonódott körben, közös gyilkossággal, majd kölcsönös fájdalompróbával: elektromos gyémántfúróval támadva lyukat fúrnak egymás sípcsontjába. Végül a Papa, a parancsnok szájából elhangzik a delíriumos szózat: „*Hiszen nincs purgatórium, csak pokol és paradicsom van, ugye? Hiszen az ember halandónak született, ezért követ el bűnt, ugye? Hiszen az Isten a fény, így van-e? Hiszen a mi Megváltónk azért vált emberré, hogy mi, ziháló farkasok istenné váljunk, nem igaz? Hát ezért építette fel a mi Uralkodónk a Nagy Falat, hogy elhatárolódjunk a bűzlő hitetlenségtől, az átkozott cyberpunkoktól, a szodomitáktól, a katolikusoktól, a melankolikusoktól, a buddhistáktól, a szadistáktól, a sátánistáktól, a marxistáktól, a megaonanistáktól, a fasisztáktól, a pluralistáktól és az ateistáktól!*”

A regény cselekménye lineárisan halad ötletről ötletre, mozgalmas, mégsem nagyon izgalmas, és amint az ember elolvasta, el is felejt. Az új élet leírásában keverednek a történelmi és új elemek, és az érdeklődést alapvetően az viszi tovább, mi áll majd vajon a sarokban, ikon, kemence vagy buboréktévé, és mivel fognak ölni, furkósbottal vagy löfegyverrel. Mercik és dzsipok, videomobilok, műpéniszek, rafinált kábítószeres díszletei között virágzik a korrupció, cár- és bálványimádás, vallásos csók és átkok rítusai. Közben a külpolitika színpadán el-elzárják az Európa felé vezető gázcsövet, huzakodnak a kínaiakkal, a belpolitikában reformálgatják az adórendszert, hadakoznak a kereskedőkkel, simítgatják el a cári család piszkos ügyeit.

Szorokin azt nyilatkozta, regénye „*papíron elvégzett művészi-történelmi kísérlet, hogy mi lesz Oroszországgal, ha hirtelen úgy határoz, elszigeteli magát az egész világtól. Nálunk most feudalizmus*

van.” Nos, ez a kísérlet nem nagyon új. Elvégezte először Lenin és Sztálin is a történelemben, amire Nyikolaj Bergyajev világított rá a történetfilozófiában, az ÚJ KÖZÉPKOR című könyvében, az irodalomban pedig Jevgenyij Zamjatin, a Mi című regényben 1920-ban, rámutatott időutazásával Vlagyimir Vojnovics a MOSZKVA 2042 lapjain (1986), és legutóbb, 2000-ben Tatyjana Tolsztaja a Ksss-ben. Nálunk Spiró György játszott el a múltunkból lebontott jövővel szaporakázóan gúnyos látomásában, a JÉGMADÁR-ban, amelyben letagadhatatlanok az orosz irodalmi utópikus-szatirikus áthallások.

Szorokinnak azonban nem kell sem szociális forradalom, sem az atomrobbanás cezúrája, sem időutazás ahhoz, hogy az orosz társadalmat némi helyi háború után visszaterelje a középkorra, mintha azt sugallná ezzel, hogy a mai társadalomberendezkedésben oly sok a középkori maradvány, hogy ha csupán ezek nyomán szabadon engedjük a fantáziánkat, máris a múltban találhatjuk magunkat. A nemzeti eszme a cár és a korrump, ám odaadó erőszak-szervezetek monarcho-totalitáris uralmával a mai orosz valóságból szerves fejlődéssel következnek be a Zavaros Idők után (amely ugyan a Szmuta nevet a XVII. század elején kapta, de rendre megismétlődik – áluralkodókkal, trónkövetelőkkel, mindenkinek mindenki ellen vezetett seregeivel – az orosz, sőt világtörténelemben). Ily módon társadalmi víziójában Szorokin szinte kiveszi a jövő antiutópikus képéből a fantasztkum elemét, hiszen ha már megtörtént ilyesmi, akkor nem lehetetlen, nem is fantasztkus. Ez a szép új múlt technikai csodákkal kényelmessé teszi az életet, a gondolkodást megkíméli az erőlködéstől, és a már ismert erős központi hatalom örökődése és vaskezű irányítása alatt megvalósul a választásoktól mentes inkvizítori szabadság. A mindennapi élet furcsán össze nem illő elemekből áll, egy kacagány a múltból, egy mintaper a közelmúltból, egy hírbuborék a jelenből (a tévé neve valamiért kiveszett a nyelvből...), intravénás műhálacska kábítószer a jövőből – szóval egy sima, egy fordított, így kötögeti Szorokin szövegének hosszú sálját. Szőke Katalin lendületes fordítása ügyesen követi a múlt és jövő kultúrája közti ugrálásokat.

A művi világ számos részlete már nagyon ismerős irodalmi elődöktől. Minden állampolgár áttetszőségének követelményét már Zam-

jatyin megfogalmazta a Mi üvegfalú városában, s hogy nincs személyiségi jog a totális államban, Nabokov hőse, Cincinnatus is példázta, ezért kerül börtönbe a MEGHÍVÁS KIVÉGZÉSRE lapjain. Szorokin opricsnyikjának tenyeréről minden személyi adat és méret leolvasható a repülőtéren, az őt kiszolgáló kortalan pincérnek pedig a neve „*áttetsző figura*”, akinek végtelen az emlékezete. Az olvasónak meg végtelen sok hasonló, áttetsző irodalmi és filmalak jut az eszébe.

Alekszandr Genisz kritikus szerint a XX. századi irodalomban a népszerűség felé a popkultúrán keresztül vezet az út. Szorokin előkelő társaságban foglal helyet listáján: Borges a detektívregényt oltotta metafizikába, Nabokov az erotikát és az iróniát, Stanisław Lem a tudományos fantasztikumból csinált teológiát, Umberto Eco a kalandregényben landolt a szemiotika túlhaladásával, míg Milorad Pavić a gnoszeológiai fantazmagóriát szappanoperába tette át. Ebben a környezetben kell az oroszok közül a legnépszerűbbeket, Pelevint és Szorokint elhelyezni.

Szorokin, amint a nevével fémjelzett orosz posztmodern több más alkotója, felszámolja az irodalom ábrázoló funkcióját, s a kitalált tárgyi világ önmagában válik tartalommal. A már szovjet korszakban meggyökeresített posztmodern irodalom egykori programadója azonban legutóbbi művében, AZ OPRICSNYIK EGY NAPJÁBAN meglepő módon teljes mértékben visszahozza a hagyományos, lineáris cselekményt, és még a hozzá tartozó időkeretet sem röstelli kijelölni: egy nap, akárcsak egykor Ivan Gyeniszovicsé. (Csak a magyarban rímel teljesen a cím, az oroszban csak utalás, mert ott hiányzik az EGY nap.) Ha hallgatok Geniszre, és meg akarnám határozni a szub- vagy popkulturális műfaját a regénynek, azt mondanám, bunyóregény. Van benne bandaszellem és maffia, pénz, titok, hatalom, ló- és kocsisodák, debil és zuhlott uralkodók, vesztegetés, folyik a vér, rúgás, dugás, távoli utazás. Egy kicsit örült álom, egy kicsit bizarr mese. Mégsem rokon a barokkos posztmodernnel, túlzásai nem sokkolóak, ötletei nem burjánzóak, és főleg hiányoznak leírásaiból a részletek, amire az jogosítja föl, hogy egyes szám első személyű, „első” szemléletű elbeszélőt alkalmaz.

Nem egyértelmű, még Szorokin interjúiból sem, hogy vajon kritikusan, figyelmeztetően, esetleg néhol lelkesedéssel vagy szatirikusan,

netán parodisztikusan nyúl anyagához. Egyik arca posztmodern, így ismertük őt meg a kései, sőt halódó szocializmust koncepciózusan romboló ellenkultúra fenegyerekeként. Szorokin új arca pravoszláv, és a gúnyája virtigli orosz, nyilván ebben lehet a leghatékonyabban orosz különösséget árulni európai piactereken. De, mint konjunkturális szempontból okosan nyilatkozza, unja Európát, nem szereti a hamis Moszkvát, ahol minden csak művi csillogás, ezért AZ OPRICSNYIK EGY NAPJA könyvbemutatóját is Jekatyerinburgban tartotta, Európa és Ázsia határvonalán, és a könyvet egy hónapig csak ebben a városban lehetett kapni.

A legújabb, 2008-as orosz történelemkönyvi reformkonceptió szerint, amely a racionális elemzést helyezi előtérbe, a sztálini terror a gazdasági feladatok megoldásának pragmatikus eszköze volt, amely a stabil, monolit állammodell létrehozását tette lehetővé. Ez az orosz paradoxon nem túl bonyolult, és könnyen előfordulhat, hogy a monolit állammódellek vörös, barna és feketeszázas hívei egyaránt örömmel fogják olvasni Szorokin narrátor-opricsnyikjának gyönyörteljes szavait:

„*A napocska kibíjt a felhők mögül, és megvilágította a Kremlt. És az felragyogott. Pompás dolog, hogy már tizenkét éve fehér kővel van kirakva. És a Kreml tornyain az ördögi pentagrammák helyett a kétfejű birodalmi sas szórja aranyát.*

Csodaszép a Kreml csendes időben! Kisugárzása van. Úgy vakítja a szemet az Orosz Hatalom Palotája, hogy szinte belesajdul a lelked. A Kreml falai és tornyai mintha porcukorral lennének beszórva, a kupolák aranyfüstben égnek... Oroszország lobogója szabadon és büszkén leng a szélben. Itt... dobog az Orosz Föld szíve, ez államunk székhelye, egész Oroszország-anyáskánk központja. A hófehér Kremlért, a birodalmi sasért, a lobogóért, az Arhangelszkij-székesegyházban nyugvó orosz uralkodók földi maradványaiért, Rjurik kardjéért, Monomah süvegéért, a Cári ágyúért, a Cári harangért, a Vörös tér kockaköveitért, az Uspenszkij-székesegyházért, a kreml tornyokért akár az életét is feláldozná az ember. A mi Uralkodónknak pedig odaajándékozná a másik életét.

Kicsordultak a könnyeim...”

Elsősorban azok fogják szeretni az orosz hatalmi szimbólumok e szentimentális felsorolását, akik nem ismerik föl benne a Gogol-paródiát („*Csodaszép a Dnyeper csendes időben...*”) és a falsba forduló, történelmiből nagyhatalmi-vá politizálódott sztereotípiákat. Nem világos,

nincs-e manipulatív jellege ennek, különösen, hogy Szorokin innen lép tovább, e néhány sortól vezet a szál Az OPRICSNYIK... óta írott egyetlen művéhez, a CUKOR-KREML című kisregényéhez, amely hamarosan megjelenik magyarul. Amint a TRILÓGIA első darabja, a JÉG a közeljövőbe oltotta a jelent, és eltolta a cselekményt egy időn kívüli világba, és csak a második darabja, a BRO ÚTJA pányvázza ki az elszabadult fikciót a történelem dátumainak karóihoz, a CUKOR-KREML is visszalép Az OPRICSNYIK... előzményeihez.

A CUKOR-KREML-ben csak éppen elkezdik fállal körülvenni az opricsnyikok védte belső területet, majd a főhős nő látomásában fehér lovon megérkezik a Cukor-Uralkodó. Ez a fehér ló, amely az opricsnyik elbeszélőjének álmaiban is vissza-visszatér, a regény látomásos végkicsengésében Gogol trojkájához hasonlatosan a semmibe vágat: *„Várj, fehér paripám... ne fuss el... hová tartasz, drágám... Merre vágatsz, fehér sörényű, édes lovacskám... élnék, élni fognak a lovak... mindenki élni fog, az egész opricsnyik kommandó... a család. S amíg él az opricsnyik kommandó, Oroszország is élni fog. Istennek legyen hála.”*

A mono-, monarcho- és totális államok hívei előbb-utóbb komolyan fogják venni mind ezt, és Szorokin művének egyik nagy problémája, hogy a borotvaélen táncol: azok is sajátjukként olvashatják, akik így gondolják, és azok is, akik szatíráként vagy paródiaként, esetleg kegyetlen antiutópikus jóslatnak szeretnék olvasni a regényt. A paródia azonban nagyon soványka és partikuláris érvényű: elég megnézni például a rádiódók műsorában a kortárs írók nevének és műveinek elferdítését, amelyek egy iskolai műsorra emlékeztetnek, ahol a tanárokat figurázzák ki.

„Az első csatorna valamiféle Rikunyin Hol ebédelt Derrida? című könyvét ismerteti, részletes leírásával mindazoknak a vendéglátóipari intézményeknek, ahol a nyugati filozófus a posztszovjet korszakban, moszkvai tartózkodása idején evett. Különös helyet foglal el a könyvben az »Ételmaradékok a nagy emberek asztaláról« című fejezet. A második csatornán a Vigyázat, vallás! kiállítás húszéves évfordulójáról emlékeznek meg. Az Orosz Ortodox Egyház Áldozata érdeméremmel tüntetnek ki egy öreg nyanyát, a legendás népbutító kiállítás résztvevőjét. Az öregasszony remegő hangon merül el emlékeiben, azokról a »csuhás, szakállas barbárokról« gagyog, akik a »mi gyönyörű, szép és becsületes munkánkat

szétbarmolták«. A harmadik csatornán Vipperstejn és Onufrienko a Nagy Rothadó Regény műfajának klónozásáról, a Mézeskalács Pinocchio magatartási modelljéről és a házasságtörés orvosi hermeneutikájáról vitatkozik. A negyedik csatornán Igor Pavlovics Tyihij, akit nem tudni, honnan szalasztottak, teljes komolysággal elmélkedik a »tagadás tagadásának tagadása tagadásának tagadása tagadásáról«. A Szesztyigorszkiy Kilencedik feleség című regényében. Az ötödik csatornán Boruh Grossz épp azt dörmögi, hogy Amerika Kína tudattalanjává vált, Kína pedig Oroszország tudattalanjává, miközben Oroszország mindmáig önmaga tudattalanja.”

Az OPRICSNYIK EGY NAPJA több vonatkozásban is logikusan következik a TRILÓGIÁ-ból. Egyrészt az eddigi Szorokin-művek durva szovjet-szimulakrum világához képest, ha finoman is, de már a trilógiában megkezdődött a múlt és a jelen vonásainak realiztikus egymásba folytatása. A BRO ÚTJA lényegében egy orosz családregegy utánzataként indul, azonnal felmerül Szolzsenyicin VÖRÖS KERÉK ciklusának ön-életrajzi apafigurája, az idősebb Lazsenyicin alakja, vagy Nabokov és Bunyin ön-életrajzi gyermekkorleírásainak (talán parodisztikus? úgy érdekesebb lenne...) elemei köszönnek itt vissza. Másrészt a távoli, Péter előtti cári orosz múltat utópikus jövőként vizionáló OPRICSNYIK a régebbi Szorokin-művekhez, a KÉKHÁJ szibériai folklórban gyökerező látomásaihoz is visszanyúl.

Azt hihetnénk, Szorokin jó politikai érzékel tapintja ki a jövő fenyegetéseit. A magyar olvasó is meghökkenve ismerkedik a Jórészű Ifjak Gárdájával, akik a Jó Védelmében a rendet vigyázzák, önszerveződésnek látszanak, de valójában az Uralkodó a főnökük. Ismerős a nemzeti eszme történelmi jelmezöltözékkel demonstrálása, a közönségnek külsőségekkel összekovácsolása, a nemzeti kultusz harcos mítosz emelése, aminek alapján a katonai fegyelem és összetartozás a vágyott nemzeti egységnek tetelezhető. Ezeket a közösségeket a megszabott rítus szerint, módszeresen végrehajtott gyilkolás, erőszak és rombolás forrasztja egyetlen, férfiasságát demonstráló testté, egyetlen gyönyört hajhászó, de érzéketlen lélekké. Az élet atavisztikus, zsigeri játszmái ismétlődnek örökké. Szorokinnak azonban nem kell látnoknak lennie a Gárdák leírásához, hiszen az ő könyvei is a nemzeti érzésű orosz „Együtt Vonulók” áldozatául estek 2002-ben.

A botrány még évekig gyűrűzött. Az ifjúság hazafias nevelését szívén viselő csoport a szép moszkvai Színház téren állított föl egy hatalmas műanyag vécekagylót, abban húzták le Szorokin KÉKHÁJ című regényét, amely szerintük mocskos nyelvet használ és pornográf. Különösen rosszul érintette őket Sztálin és Hruscsov homoszexuális szeretkezése. Szorokin viszont azóta „könyvégetésnek” nevezi az eseményt, beperelte őket, azok viszont rágalmaszért perelték be, hiszen „nem égettek könyvet, mert olyat csak fasiszták csinálnak”, csak lehúzták a véccén. Máskülönbén nincs kizárva, hogy Az OPRICSNYIK EGY NAPJA már megnyerte ugyanezen „Együtt Vonulók” tetszését, akik a regényhez nem kevés ötletet adhattak az írónak.

Szorokin a média mezején igen dörzsölt fickó, profi módjára építkezik a sztárság elemeiből. A fenti botrányt is a média-image részévé tette. Régebben sátáni jelképekkel dekorált angyalarcú aranszöke férfi nézett szembe mesterien szerkesztett honlapjának olvasóival. Szorokin szép, mint egy színész, szerény, mint Lenin, erőszakos, mint Sztálin, öntelt, mint egy hollywoodi sztár. Interjúi mindig tartalmaznak valamit az ártatlan, tiszta lélekből, a tősgyökeres oroszból, az erős, ámde érzelmes férfiből (kutyatenyésztési szenvedélyében egyszerre villantja föl mindegyiket), a politikai prófétából, a közönyös kívülállóból, a családserető polgárból, a békés keresztényből, a hagyományos irodalmat megvető posztmodern fenegyerekből és a kegyetlen bálványrombolóból. Szorokin sokoldalú, ír operát (a Bolsojban játszották), ír színművet és forgatókönyveket.

Szorokin egyszerű és életszerű irodalmat akar. Számára Tolsztoj az antiliteratúra. Mint egy 2004-es interjúban nyilatkozza: „Minden elég ronda volt, és akadályozta, zavarta a reális életet és az irodalmat magát is. Tolsztoj nem volt képes rá, hogy bizonyos dolgokat elengedjen magában: például az erotikát vagy a testiséget. Nem engedhettem meg magának, hogy leírja, ahogy *Natasa Rosztova* mosakszik a fürdőben. En arra szavazok, hogy az irodalom legyen egyszerűen normális. Az én metaforám egyszerűbb. Valószínűleg csak megújítottam az irodalmi nyelvet egy kicsit, és szélesebbé tettem az eszköztárát. Végyük a XIX. századot, a Háború és békét, ez egy nagyregény, ahol le van írva egy nagy ütközet, a borogyinói. Muzsikok ezrei küzdenek élet-re-halálra, és nincs egyetlen káromkodás sem! De hi-

szén ez nonszensz! Az erotikus jelenetek hiányáról már nem is beszélék.”

Tolsztoj regénye itt csak ürügy, és nem szorul védelemre, ám érdemes lenne külön díjat kitűzni arra, vajon ki talál Szorokin műveiben erotikus jelenetet, az erotika nemes, vágykeltő, izgató értelmében. Testrészek ugyan találkoznak testrészekkel (akár megcsonkított testek és testtől elválasztott testrészek „ernek össze” és „használódnak”), de Erősz sehol nincs jelen, sőt az erőszak tartósan messzire űzi.

Szorokin az őt közvetlenül megelőző nemzedéket is elparentálja, hogy kiemelje saját kivételességét. Mint nyilatkozta, az alkotás, kiadás és könyvvásárlás szabadsága sokakat megbénított, az ellenzékiek leálltak, és rozsdásodni kezdtek, akár a nagy falromboló gépek, az illegalitásból kikerülők pedig, akár a felszínre került mélytengeri halak, kipukkadtak. „*De engem* – mondja magáról Szorokin – *soha nem a cenzúra ihletett vagy stimulált, hanem az orosz metafizika. Beszöttem a hely kipárolgásait, és hatásukra hallucinálni kezdtem, amit leírtam, így születtek a szövegeim. Az elmúlt 15 évben ezek a kipárolgások nem különösen változtak, talán csak újakkal egészültek ki.*” Szorokin itt csak ismétli Viktor Jerofejev híres, vízvázalató 1990-es cikkét: a HALOTTI BESZÉD A SZOVJET IRODALOM FÖLÖTT éppen a hatvanas évek nemzedékét temeti el. Jerofejev, Prigov és Szorokin egyébként hárman a JEPSZ csoportot alkották, akik a modern kultúrát mint a régi kultúrát leromboló piaci terméket határozták meg, amivel egyszerűen sikerült a maguk helyét is kivívniuk ebben a megsemmisítendő kultúrában. Hogy a harmadik tagot, Prigovot is idézzük, Joszif Brodskij halála kapcsán adott nyilatkozatában mondta, hogy a Nobel-díjas ugyan nagy költő volt, de a nagy költők ideje lejárt.

Szorokinnak kortársaihoz, például Tolsztajához vagy az egykori avantgárdhoz hasonlóan el (vagy le?) kell számolnia a régebbi klasszikus irodalom örökségével is. Míg Majakovszkijék kidobták a jelenkor gőzhajójáról szegény Puskint és a klasszikusokat, a posztmodern oroszok újratöltve hasznosítják őket. Ehhez alaposan megdarálják az elődöket, vérrel és belsőségekkel keverik, megborsozzák, állati bélbe gyömöszölik, ha kell. Szorokin 2000 utáni posztmodern hurkjája sokkal könnyebben rágható, mint a régebbi, mert már nem kézi gyár-

tású friss háziipari termék, hanem tartósított, sorozatgyártott, és piacra szánják. A termék neve akár lehetne: Classics Reloaded. Ennek a sorozatgyártásnak a kezdete a JÉG, itt vélem azt az életművön belüli cezúrát, ahonnan kezdve nem a tagadás és dekonstruálás, hanem valami tézisszerű konstruálás figyelhető meg, amelyet az olvasói elvárás középszerűsége befolyásol.

A tömegízlés és Szorokin viszonya valódi probléma. A JÉG az olvasó naív vágyait elégitette ki az egymáshoz ölelkező szívű fényttestvérek kegyetlen és közhelyszerűen archetipikus világával. A Jég és a szív és más, egymással ellentétes páros fogalmak könnyen érthető és könnyen egyénileg továbböltöztethető szorokini alapelemek.

A JÉG világsikerének titka pár olyan kulcsszó, ráadásul fogalmilag alig körített kulcsszó, amelyeknek segítségével mint hívószavakkal a sablonokban gondolkodó emberek (az ősi mítoszok archetípusainak visszhangjaként) csodás tartalmakat képzelnek maguk elé. Az alapeszme elnagyoltsága, a vázlatosság a célirányos reklámyelv fogásaihoz hasonlatos, mert az észrevétlen, le nem írt tartalmat, például a szív, a szeretet és a fény tagolatlan, egymás mellé helyezett fogalmainak kapcsolóelemeit a manipulált befogadó teszi hozzá a sorokhoz. Ki ne értené a maga módján, naívan vagy mélyebben, de mindenképpen sablonosan, milyen szép is az, ha a szívek beszélnek? Mert a mi világunk olyan közönyös lett, és a szavak annyira kiürültek, és az emberek közötti kapcsolatok elhidegültek, hogy milyen szép is arra gondolni, hogy létezik egy testvériség, és mi mindnyájan lehetünk kiválasztottak, akár én is... Folytathatnánk a vigasztaló, hitpótló közhelyeket, amelyeknek mentén Szorokint lehetséges értelmezni azoknak, akik Hollywood szépségein csüggenek. Persze akik Hollywood borzalmain csüggenek, azok számára is készen áll a szó szoros értelmében mellbe vágó szorokini választék, a testvériség szuperman és szuperwoman tagjai beépülnek a titkosszolgálatba, és akiknek nem szólal meg a szíve, azok hullává merevednek, de azokért nem is kár, vesszen a férgese. A politikailag magát vájtfulúnak tartó örül, mert okosnak érezheti magát, amikor felismeri a totális diktatúra, a viláგuralomra törés paradigmáit ebben a testvériségben. Aki kicsit felsőbb osztályba lépett az irodalomban, az élvezi mindennek a paródiaolvasatát, a ta-

budöntögetés pikantériáját, a polgárpukkasztást. Szorokin azonban világszerzte *comme il faut* lett, könyvszalonokban fogadják, és nálunk is a Magyar Nemzeti Színház játssza, ahol immár bankvezérek kucorognak a földön a kényelmetlen párnán, rámeredve a meztelen színészekre, arcuk sem rezzen. Mundruczó Kornél rendezése és a Krétakör zseniális előadása egyébként az utolsó cseppig kiaknázza, egyben le is leplezi Szorokin ellentmondásait, és eléri a lezárásban, hogy Csajkovszkij sodró zenéjét szocialista-fasiszta indulónak halljuk, amint szembetisztelegnek velünk a kiválasztottak, a tiszták, a gyilkosok.

Ha azt mondanám, nevezünk meg egy híres kortárs világirodalmi művet, amelyben az ember teste a csoda kapszulája, és a fény felé, a testvériség felé haladnak a hősök egy tranzitendens, másik világ felé, akkor e közhelyek köré akár Paul Coelho, akár Orhan Pamuk ködbe burkolózó, távol rugaszkodott meséit is odahelyezhetnénk. Három szóból felépül egy történet, mert a hiányzó szavakat mindenki úgy rakja a meglévő köré, ahogyan neki kényelmes. Van valami hátborzongató abban, ahogy valami nagy és meghatározhatatlan, szétfolyó egyszerűség kezd elönteneni a világot. A klisék világában vagyunk vagy a klisék felszámolásának világában? Visszaköszön az amerikai „war and army” film és irodalom (kezdve A 22-ES CSAPDÁJÁ-val), a mitológémmekkel operáló fantasy-utópia ősei (Tolkien) és kortársai (STAR WARS); a tudathasadásosak (Burgess: GÉPNARANGS), az ezoterikus játékok irodalom (HARRY POTTER) és még sorolhatnánk. Minden együtt van ahhoz, hogy érezzük: Szorokin kultuszregényeket akar írni.

A hideg, éles jég meteorból származó, különleges égi küldemény, valami isteni tartalommal. A nagy orosz szimbólum, Szibéria a lelőhelye, az örökös fagy vad világa, a fogolytáborok Szibériája termeli ki, a kimeríthetetlen természeti gazdagságú Szibéria, amely... atomfertőzött terület. A jéggel emberi testeket vágnak fel, szőke és kék szemű angyali fasiszták és ördögi orosz belügyesek. A szív ősi testvériségében öregek és fiatalok, nők és férfiak összesímulva, szíveikkel beszélnek titkos nyelven egymással, a misztikus testvérek metafizikai, testetlen orgazmusba merevednek hosszú percekre, órákra, majd könnyeikben megtisztulnak. A könnyek és a szívek tulajdonosait mészárlásokban választják ki, és az egymást

testetlenül ölelő testvériség az emberek kihasználását készíti elő: passzív ölekezésükből soha nem lesz utód.

Szorokin a JÉG előtti műveiben az irodalomról erőszakosan lemetszette az érzelmeket, az átélés lehetőségét. Műveihöz nem lehetett erkölcsi kategóriákkal közelíteni, az obszcenitás és pornográf jelenetek visszaverték az efféle közhelyes kritikus merényleteket. Kiürültek a tartalmatlan közhelyek, a szöveg nem volt szentség, hanem álságos maszk. Amint maga Szorokin mondja: az irodalom nem valóság, mert nem több és más, mint papírra vetett tipográfiai jelekből álló szöveg – hazugság, alakoskodás. Pszichológiának nincs benne helye. Ebből elsősorban az következik, hogy a valóság sem valóság.

Szorokin régebben kiforgatta a sztereotíp, érzelmektől csöpögő helyzeteket. A NÉGYEK SZÍVE anyafigurája és a háborús veterán szívfacsaró története ilyen „szovjet” alapsémák voltak. A mama szenvedéseit, háborús nélkülözéseit, koholt vádak alapján letartóztatott férjének elvesztését megkönnyezték a szereplők, majd ugyanők a mamát szétdarabolták, és kifacsarták belőle a leveit; a veteránról pedig kiderült, hogy perverz kisfiúcsábász.

Szorokint a kritikusok még pályája kezdetén beskatulyázták a lázadó szerepébe, csak hogy azóta óriásit változott a világ, az történt, hogy az olvasói tömegizlés éppen olyan irányba modifikálódott, ahonnan Szorokin szelődülve érkezett. Egyfelől az 1980-as évek szadoporno kegyetlen prózája manapság a multimédia dajkameséjének meghökkentési küszöbét sem éri már el, a pornográfia és az erőszak átlagizlést kiszolgáló normatíva lett, másfelől a lázadók szalonsznobokká domesztikálódtak, a lázadás titokzatos tárgya eltűnt. Szorokin pedig finnyás lett, régebbi sokkoló művei elé helyezi a mostaniakat.

Szorokin műveiben szembeszökően megíratlan szöveget használ, nem csak nyelve eszköztelen, de elnagyolt, rövid, érthető mondatai is a történet monoton lépcsői. Akadnak, akik dicsérték stílusát, mert a KÉKHÁJ-ban néhány klasszikus orosz író paródiáját olvashattuk, ám most, az elbeszélő opricsnyik monológjaiban nem halljuk a tanulmányait megszakított bölcsész főhős nyelvét: Komjaga félig sem művelt, egyszerű lélek és egyszerű fej. Inkább az esemény, a megteremtett művi világ foglal le bennünket, akár a filmekben, és a po-

énok sorozata tévéfilmsorozatra emlékeztet, könnyű szatiriként a legegyszerűbb elkönnyvelni. Az antiútópia pesszimista jóslataiba már belefáradt az olvasó, s talán jobban járt az a kritikus, aki képes volt komédiaként üdvözölni AZ OPRICSNYIK EGY NAPIJÁT.

Szorokin egyfelől kegyetlenül szadista, pornográf és az abszurditásig tabudöntögető, másfelől a kollektíváról szőtt lázálma hihetetlenül szentimentális. A bicegő kiskutyát megkönynyező, netán csókolgatva fölkapó emberrel könnyen találkozhatunk rasszista tüntetéseken, s nincs kizárva, hogy a templomban sóhajtozva ájtatoskodó kifelé menet felrúgja lassan bicegő idősebb embertársát. A giccse érzékeny, szentimentális ember a legkegyetlenebb. És fordítva.

Utóirat

Szorokin regényét említve több alkalommal is zavarosan ki kellett javítanom magamat, mert a címet egyre-másra helytelenül így mondtam, „Az OPRICSNYIK HALÁLA”. Ebben nyilván a Csehov-analógia, A CSINOVNYIK HALÁLA is közrejátszott, de aztán rájöttem, hogy nyelvbottlásom nem véletlen: a Szorokin életművében érzékelhető cezúra általánosabb érvényű váltást jelez. A posztmodern orosz irodalom lezárult, vége van, a hőskorának mindenképpen vége. Ha majd elkövetkezik a pillanat, amikor „Az orosz posztmodern irodalom” című disszertációban ki kell jelölni a vonulat végét, Szorokin hangváltása szimptomatikus tényezőként jöhet szóba a dátum kijelölésében.

Hetényi Zsuzsa

MIKOR LESZ SZABAD A MAGYAR GONDOLAT?

Litván György: Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok Osiris, 2008. 398 oldal, 3600 Ft

Az Osiris Kiadó Litván György nagyobb, politikaelméleti igényű tanulmányait gyűjtötte kötetbe. Szerencsés a szerkesztő Gyurgyák János válogatása, amely úgy támaszkodik Litvának az Osirisnél 1996-ban megjelent kötetére (OKTÓBEREK ÜZENETE), hogy elhagyhatta a szerző idén megjelent két cikkgyűjteményébe fel-

vett kisebb cikkeket, s cserébe bevett néhány, 1996 után megjelent fontos írást.

Nem kívánom sorra venni a tartalomjegyzéket, inkább a kötet nagyobbik felét kitöltő néhány tanulmányra koncentrálnék, amelyek a huszadik század elején jelentkezett magyar polgári radikalizmussal és annak vezéralakjával, Jászi Oszkárral, illetve jobb- és baloldali kritikusaival folytatott vitáival foglalkoznak. A szóban forgó írások többé-kevésbé előtanulmányai Litván utolsó monográfiájának, Jászi-életrajzának. Összegzésük ebben található, viszont fontos kérdéseket részletesebben tárgyalnak, tehát ismeretük a Jászi-életrajz, -életmű megértését nagyban elősegíti.

Nem véletlen, hogy ezek az értekezések az 1970-es években jelentek meg. A századelő modernizáló és radikális mozgalmaival való foglalkozásnak természetesen politikai funkciója is volt – vallja Litván az 1996-os kötet előszavában –, „*demokratikus eszméket, gondolatmeneteket lehetett – legálisan! – reprodukálni s forró demokratikus és szabadságküzdelmeket ábrázolni. A folyamat természetesen nem volt olyan sima és zökkenőmentes, mint ahogy a mából nézve akár a kor átélőinek, sőt egykori szereplőinek is tűnik*”. A hivatalos kulturális politika betiltásokon, sőt bezúzásokon keresztül, fokozatosan és bizonyos határig kiterjesztette a megtúrt „polgári” irodalom körét. „*A folyamat kétirányú volt, s ha rövid távon előnyös is volt a hatalomnak... hosszabb távon annál többet bomlasztott, minthogy a fiatal értelmiség s különösen a diákság gondolkodásában teljesen új, nem marxista csapásokat tört.*”

Konkrétan: bár Jászi műveinek újra kiadása csak a nyolcvanas években kezdődhetett el, levelezésére, naplójára csak a rendszerváltás után kerülhetett sor, írni róla, ismertetni, méltatni már a hetvenes évektől lehetett. Levelei teljes szövegét – némi kivétellel – csak a kilencvenes évektől lehetett publikálni, Litvánnak levelei lényegét ismertető, idéző nagy tanulmánya: *EGY BARÁTSÁG DOKUMENTUMAI. KÁROLYI MIHÁLY ÉS JÁSZI OSZKÁR LEVELEZÉSÉBŐL* már 1975-ben megjelenhetett, Károlyi (és nem a vele egyidős Jászi!) születésének századik évfordulója ürügyén.

A közölt munkák közül jelentőségével kiemelkedik a címadó *MAGYAR GONDOLAT – SZABAD GONDOLAT*. Első megjelenése, 1978, óta aktualitása sajátos módon nemhogy elhalványult volna, de évről évre égetőbbé válik; mivel a tárgyalta problémák, ellentétek azóta csak éleződ-

tek-mérgeződtek. *Akkor* általános elismerés, egyetértés fogadta azok részéről is, akik ma elzárkóznak az együtt gondolkodástól, közös dolgaink rendezésétől.

A tanulmány kimondott célja cáfolni a „nemzet *vagy* haladás” hamis alternatíváját. Litván rámutat arra, hogy bár a huszadik században komoly gondolkodó már nem állítja szembe e fogalompárt, de sokan vitatják a prioritás elproblémáját. A kuruc-labanc ellentét-pár elavulván, a reformkor és '48 progresszív értelmisége, Eötvös, Szalai, Táncsics, Petőfi számára ilyen ellentét nem létezett, s a '67-es kiegyezés utáni nemzeti liberalizmus is egységben látta a hazafiságot és haladást, de ez a nemzeti liberalizmus a huszadik század kezdetére már kiöregedett; hivatalos reprezentánsai, Tisza István, Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc éppúgy, mint Apponyi Albert és vele a '48-asok többsége kirekesztették a nemzetből a „hazátlan” szocialistákat, Jásziék új reformnemzedékét és az „érthetetlen” modern művészeket Adytól Bartókig és Kassáig. A *Nyugat* első évfolyamaiban, írja Litván, „*központi helyet kapott a magyartalanság vádjá elleni védekezés*”. A *Nyugat*-nak mégis sikerült együtt tartani sokban eltérő felfogású gárdáját s megőrizni vezető helyzet a magyar irodalomban, az ellene indított orgánumok (*Magyar Figyelő*, később *Napkelet* stb.) ellenében.

A modern szociológia új folyóiratának, a *Huszdik Század*nak és a Társadalomtudományi Társaságnak viszont ez már csak öt évig sikerülhetett. Az új század első öt évében megpróbálták '67 liberális hagyományát folytatni, alkalmazkodni az establishmenthez, annak oszlopait választva elnökül – Pulszky Ágostot, majd (ifjabb) Andrassy Gyulát. Már Pulszky figyelmeztette őket: ne számítsanak Magyarországon egyenes vonalú demokratikus fejlődésre, ahhoz túl sok társadalmi ellentét gyűlt fel. Litván példákon mutatja be, hogy ekkor még a kormánykörök segítségével sikerült megvédeni a szélső konzervatívok által az egyetemről kiűzni kívánt professzorokat – Pikler Gyulát, Somló Bódogot.

A társadalom, a magyar állam mélyülő válsága 1905-re már tarthatatlanná tette az európai mércéjű társadalomtudósok irányzatokon felüli összefogását. Jászi közeledni próbált a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szellemi elitjéhez – Szabó Ervinhez, Kunfihoz, Ágoston Péterhez, Varga Jenőhöz –, bevonva őket

a folyóirat munkájába. A nemzeti liberálisok azonban nem férhettek meg egy táborban a „nemzetköziesekkel”.

Litván hangsúlyozza, hogy Jászi kezdettől fogva látta a szakadás veszélyét, és lebeszélte a szocialistákat rideg „internacionalizmusukról”, így a Kossuth-hagyomány merev elutasításáról. Új barátait igyekezett rávenni – szakításnak a „hazaellenes pose-zal”, mert „*agyon kell tiporni a hazátlanság vadját*”, alakítsanak egy hazafias Magyar Szocialista Pártot, a *Huszdik Század* 1905. januári számában közzétette SZOCIALIZMUS ÉS HAZAFISÁG című programatikus tanulmányát.

A szakítás azonban már elodázhatatlan volt, és a politikai válság még gyorsította: a harminc éve kormányzó nemzeti liberális párt széthasadt és megbukott a választáson, a még ügyetlenül politizáló Tisza Istvánt otthagyták a konzervatív grófok, és összefogtak a '48-as párttal, amelynek az elvtelen szövetség választási győzelmet hozott. A 48-as frázisok üressége hamarosan lelepleződött, Jászi, Ady, Nagy Lajos és barátaik ifjonti naivitással a „hazafiatlan” szocialistákkal együtt a király udvaronca, „a nagy labanc” Fejérváry tábornok táborába álltak, aki oktrojált kormányával általános választójogot ígért, vagyis demokráciát antidemokratikus eszközökkel. (Ebbe a kelepcebe a XX. század folyamán még többször belesznek a haladás álmodói.) Rövidesen mindkét fél lelepleződött komolytalan ígéréteivel, a *Huszdik Század* és a Társadalomtudományi Társaság pedig kettészakadt – Andrássy lemondott az utóbbi elnökségéről, és Apáthy István, Gratz Gusztáv számos értékes szellemtől kísérvé követték. A politikai válság elmúlt, de a század dal indult progresszív szellemi tábor beláthatatlan időre kettészakadt.

„*Ami addig Jászi szemében... leküzdhető tendenciának tűnt – konstataálja Litván –, ténnyé vált, »haza vagy haladás« hamis, de annál valóságosabban jelen levő dilemmájává merevült.*”

Átmenetileg, néhány évig még olyan modern, fiatal demokraták is a „hazafias” jelszavakat követték, mint Bartók, Babits, Kosztolányi – vagy Vázsonyi Vilmos. Ők és más, világosan gondolkodók ugyan néhány év múlva, a '48-as kormány csődje után visszanyerték tisztánlátásukat, de „*a nagypolgári és a radikális értelmiségi elemek útja szétvált*”, mégpedig időleges variációkat leszámítva, végérvényesen. A nagypolgárság támogatását elveszítve, erős közép-

polgárság nélküli társadalomban, a modern társadalomtudomány és művészet évtizedekre jelentős támogatás nélkülivé, megtúrt státusúvá vált, magára hagyatva állva a radikális jobboldal és a klerikális sajtó durva támadásait.

Litván Veres Pétert idézve dokumentálja, hogy például a népi írók tábora még évtizedekkel később is Jásziékat hibáztatta, amiért 1905–06-ban nem fogtak össze a (nem létező) „*népi-nemzeti forradalmi erőkkkel*” – és Adyval. (Hozzátehetem: a szocreál irodalompolitikát kiszolgáló Király István még a hetvenes években megjelent Ady-monográfiájában is megpróbálta leválasztani Adyt Jásziról, politikai szövetségeseiről. Ma már közeledik az igazság órája: a „jobboldali” irodalom kezdi visszazorolni Adyt is a nemzetrontó destruktívok közé.)

Az első világháború előtt a *Huszdik Század* tábora még így is képes volt az „ellenkultúra” állásainak kiépítésére a hivatalos akadémizmussal szemben, saját folyóiratokkal és szervezetekkel, mint a Galilei-ekör.

Litván mind irodalmi, mind politikai működésében Jászi és a polgári radikalizmus folytatójának tekintette magát. Ez azonban az ő színvonalán nem jelenthette hiányosságaiak mentegetését. Konzervatív oldalról, mint írja, „*három olyan vonásukat szokták kifogásolni, amelyeket nem lehet egyszerűen letagadni, s ezért elhallgatni sem szabad őket. Mindháromban »van valami«, tehát beszélni kell róluk.*”

„*Az első az úgynevezett doktrinerség, másképp valóságidegenség*”, amely tudósnak indult botcsinálta politikusok valóban gyakori hibája. A második: a század eleji progresszió nagy részben zsidó származása, amely az 1905-ös szakadás után még fokozódott. A harmadik a nemzeti célok iránti közömbösség, ami a legkevésbé helytálló e vadak közül. Sőt Litván példákkal igazolja, hogy ez volt az egyik fő vitapont Jászi és Szende Pál, illetve a szociáldemokraták között, akik 1914-ig valóban mereven elzárkóztak a nemzeti politikától. A galileistákat sem ok nélkül figyelmeztette Jászi 1911-ben: „*Az emberiség úgy van alkotva, hogy a nemzetközieséghez csak a nemzetin keresztül vezet út.*”

A szocialisták és kisebb mértékben a polgári radikálisok elzárkózását a 48-as politikától magyarázza, ha nem is menti, hogy '48-asok és Tisza-pártiak magyarsága egy volt a nemzetiségek jogfosztásában. Csak a világháború tanulságai és Trianon előrevetülő árnyékának nyomása alatt különült el fokozatosan a Füg-

getlenségi Pártban az az irányzat Károlyi Mihály vezetésével, amellyel ha egyetérteni nem is, legalább szót érteni tudtak. Sőt egy időre ismét együtt tudtak működni az általános választójog zászlaja alatt Apáthyval, Gratzcal, Andrásyval. Litván Apáthy alakjában rajzolja meg a „haza vagy haladás” dilemmájában választani nem tudó magyar értelmiségi típusát.

(Ezek az egymást elutasító érvelések, ha csak egy-két ponton, még Litvánnál is felbukkanak, mikor például Tisza István irányzatát „nemzetietlennek és reakciónak” bélyegzi. Az ilyen nagyvonalúságok azonban ritkák, nem jellemzők precíz meghatározásaira. S persze részletesebben, történetibben elemzi a fenti problémákat, mint azt egy ismertetés visszaadhatná.)

Az első világháború vihara alaposan összezilálta a politika frontjait, s csak az összeomlás előtti hónapokban alakult ki az az új demokratikus összefogás, amely legfeljebb részben mondható a század eleji vagy 1912-es demokratikus összefogás folytatásának.

A tanulmány tömören írja le a széles körű nemzeti egység kialakulását a forradalom első heteiben, majd annak felbomlását, amit aztán követett – évtizedekre – a demokratikus erők szövetségének bomlása is s vele haladás, sőt európaiság és hazafiság a korábbinál is élesebb ellentmondásainak felújítása.

Jászi nemzetiségügyi miniszterségével és nemzetiségi politikájával Litván itt csak röviden foglalkozik, de markánsan foglalja össze a lényegét: „*ami már kevés volt a nemzetiségi vezetőknél, illetve a mögöttük álló bukaresti és prágai kormányoknak, még mindig elviselhetetlenül sok volt a magyar sovinsztáknak*”. Hozzátenném: nem csak a sovinsztáknak, de a realitásokat elfogadni nem akaró magyar közvéleménynek is – amely aztán egy ideig lelkesedett a magyar Vörös Hadsereg felvidéki hadjáratáért (amit Jászi és Károlyi egy percgig sem helyeseltek, mert nem látták értelmét). Bár elvben még ők is a területi integritás védelmét hirdették, tudták, hogy Párizsban átrajzolták a határokat.

A nagy esszé első megjelenésekor mindennapos beszélgetéseinkben hiányoltam, hogy nem vitatja Jászi 1918 októberében, az összeomlás küszöbén publikált könyvecskéjét – A MONARCHIA JÖVŐJE –, amelyben még, teljesen irreálisan, a Monarchia föderalizálását ajánlotta a régi határok között – ezt a hiányt Litván nagy Jászi-életrajzában (2003) pótolta. Az emigrációban már maga Jászi is belátta hibáját. Lit-

ván idézi 1938-ban Csécsy Imréhez írt levelét: „*Az októberi forradalom tragédiája az volt, hogy a területi integritás mythosát komolyan vette.*”

Az 1920-as években, az ellenforradalom berendezkedésekor szándékosan mélyítette a progresszióban, a nemzetek közeledésében és az új háborúban reménykedők között megnyílt szakadékot, amennyire csak tehetette. Jászit és emigráns híveit, akik szembehelyezkedtek a fegyveres revízió gondolatával, hazaárulókként iktatták ki a magyar közéletből és sajtóból. Litván csak röviden utal arra a rágalomhadjáratra, amelyben kötelező volt részt vállalni legalább néhány jelző erejéig azoknak a társadalomtudósoknak, akik egyetemi katedrára, akadémiai címre stb. tartottak igényt. A társadalmi megegyezés reményében – 1978-ban – Litván nem akarhatott sebeket feltépni. Nyugodtabb időkben a historiográfia feladata lesz pótolni ezt a fejezetet.

A mai történetírás általában még hallgat erről, akárcsak Jásziék – hangjában, eszközeiben sokszor túlzó és vitatható – küzdelméről a Horthy-rendszer és az új háború ellen. Litván írása éppen ezzel fejeződik be, nem mentegetéssel, hanem az emigráció nehéz döntéseiről folytatott politikai és morális viták leplezetlen bemutatásával, az emigráción belül nyílt új szakadékok és lövészárkok vázolásával.

1978-ban Litván még azt remélte, hogy a múlt feltárása, az első világháború előtti „második reformnemzedék” történelmi és eszméletörténeti jelentőségének bizonyítása mellett írásával részt vállalhat a régi árkok betemetésében, ezért utalt az 1937-es Márciusi Frontra, „*amely végre ismét összekapcsolta a nemzeti és a szociális gondolatot*”, s bár akkor le nem írhatta, sorai közül mégis kiviláglik az 1956-os összefogás reménysége.

Az 1996-os új kiadásnál nem változtatott szövegén, mert ezt történetietlennek találta, bár ekkor már lehetősége lett volna mindent kimondani. Az 1996-os gyűjteményes kötet rövid (most is leköszölt) bevezetőjében még ragaszkodik reményéhez: „*a magyar századelő időszakával foglalkozó írások elveszítették eredeti polemikus funkciójukat*”, sőt még úgy látja: Jászi, Ady és harcostársaik „*sokszor lendültek túlzásokba az úri Magyarország ellen vívott harc hevében*”. Pedig akkor már érett bennünk a mára bizonyossá vált sejtés – nem volt itt mit eltulozni. 1905-ben vagy 1925-ben sem volt elkeseredettebb az „*óságartók*” ellenállása a modernség-

gel szemben, az elavult hagyományok védelmében, érzéketlensége a szomszéd népek értései iránt, ma is „*Régi-zászlós még sok orom, / Röpös babona és turul...*”

A MAGYAR GONDOLAT – SZABAD GONDOLAT is jelentős teret szentel Jászi és Károlyi Mihály közeledésének és vitáinak, ezek részletesebb kifejtését azonban a kötetbe ugyancsak felvett EGY BARÁTSÁG DOKUMENTUMAI adja, akkor még kiadatlan levelezésük alapján.

AZ EGY BARÁTSÁG DOKUMENTUMAI-nak megjelenésekor, 1975-ben, fő mondanivalója mellett sajátos funkciója volt; a Kádár-rendszer báziisa és hagyományrendszere szélesítése érdekében beemelte Károlyit 1962-ben a nagy elődök hivatalos sorába, s az ő írásainak ismertetése, publikálása, bár korántsem korlátok nélkül, lehetővé vált. Mellettük lehetett szinte becsempészni a legális irodalomba Jászit, Szende Pált, Kunfit, októbrista és szociáldemokrata szövetségeseit. Mikor, mint már utaltam rá, Jászi írásait, leveleit még nem volt szabad önállóan kiadni, Károlyival folytatott levelezését legalább ismertetni lehetett. (Más történet, de hasonló szempont is vezette Litvánt Szabó Ervin levelezésének 1977–78-as kiadásával.) Károlyi szavaival lehetett méltatni az addig többnyire csak szidalmazott Jászit.

Túl a fontosabb levelek ismertetésén, idézésén, Litván részletesen leírja 1917-ben kezdődött, három évtizeden át aktív barátságuk, együttműködésük történetét. Miután főleg az emigráció első éveiben nagy terjedelmű és sűrűségű levelezésük egyik fő tárgya vitájuk a kommunistákhoz való viszonyról, így kaphatott nyilvánosságot, akkor példátlan módon, Jászi éles, a Kommunista Párttal minden együttműködést elutasító kritikája. Részletesen bemutatja Jászi – végeredményben eredménytelen – erőfeszítéseit a demokratikus, októbrista emigráció egyesítésére 1919-től 1925-ig –, míg a kudarc belátása amerikai letelepedésre nem készítette.

Jászi nem csak a kommunista politikát, de annak ideológiai bázisát, a marxizmust is elutasította, s egyetértett Károlyival abban, hogy amíg a magyar szociáldemokraták elvileg a marxizmus alapján állnak, de a gyakorlatban más – bár Jászi által részben helyeselt – politikát folytatnak, addig pozíciójuk bizonytalan, és balról elvileg könnyen támadható. „*Szocializmus és bolsevizmus között nincs harmadik út, s*

aki Marx tanításait meg akarja valósítani, az nyomban rákényszerül, hogy a nyílt bolsevizmus útjára lépjen” – írta Jászi Károlyinak 1929 novemberében, utóbbi amerikai körútja előtt.

Miután Károlyi Mihály amerikai szemmel nézve kommunista propagandakörúton járt, együttműködésük Jászival egy évtizedre megszakadt, sőt nyilvánosan elhatárolódtak egymástól. „*Kapcsolatuk és levelezésük jellege a harmincas években némileg megváltozik*” – írja Litván. – „*Az egymás meggyőzésére irányuló nagy viták megszűnnek. Mindketten beletörődtek, hogy politikai útjaik elváltak, s megelégedtek azzal, hogy néhány havonta beszámoljanak egymásnak életük folyásáról...*”

Mivel ismereteink 1975 óta bővültek, itt korrekcióval kell élnem. Litván elfogadja Jászi panaszeit, hogy Károlyi nem válaszol leveleire, s így kapcsolatuk négy évre, 1934-től 1938-ig megszakadt. Csakhogy a minden levelének másolatát pedánsan megőrző Jászi iratai között e megválaszolatlan levelek nem találhatók. Károlyi főleg svájci tudószanatóriumok körül vigyázta ekkor nagybeteg feleségét, s egyikük sem foglalkozott semmitmondó üdvözlések küldésével. Egymás életéről azonban ezalatt is pontosan tájékozva voltak közös barátaik, elsősorban Bölöni György beszámolóí révén, aki két-színű módján Jászinak Károlyi, Károlyinak Jászi életvitele felett gúnyolódott. Érdekesekek még Jászi nagyobbik, György fiának részletes tudósításai, aki míg Európában élt, sokat forgott a Jászi iránti szeretetét rá is átplántáló Károlyi társaságában.

1939-ben „*Jászinak szomorú alkalom kínálkozik a levelezés felújítására*”, részvétét nyilvánítja Károlyinak fia halála felett, aki mint angol pilóta lezuhant a hadüzenet előtt pár nappal. Válaszában Károlyi kitért a szovjet–német paktumra, amit éles szavakkal ítélt el – ezzel Sztálin elárulta a kommunizmust, Lenin örökségét. Jászi szintúgy elítélte a paktumot, viszont a sztálinizmusban Lenin politikája logikus folytatását látta.

Együttműködésük Magyarország hadbalépésétől, 1941-től kiújult, sőt zavartalanabb volt, mint valaha, „*a magyar antifasiszta emigráció orientációjának alapkérdéseiben... mindvégig egyetértettek*”. Taktikai viták persze akadtak.

A háború után kialakult új helyzetben azonban útjaik végleg elváltak. Jászi elítélte Károlyi szerepvállalását a szovjet dominancia alá került

Magyarországon, s mikor 1947-ben meglátogatta Károlyit Párizsban, ahol magyar követ lett, már nem találták meg a vita közös hangját sem. 1949 januárjában a szokásos újévi üdvözlöt helyett formális szakító levelét így írta alá: „*sírig hű ellenfeled, Jászi Oszkár*”. Közvetlenül Károlyi halála előtt Jásziiban, aki hitt az őket összekötő atavisztikus kapcsolatban, felébredt valami baljós sejtés, meg akarta keresni egykori barátját, s annak rövidesen bekövetkezett halála után fő céljának tekintette irathagyatéka megőrzését, pályája tisztázását egy utolsó eszében – ami már nem készült el.

Litván még több, itt közölt jelentős tanulmányban méltatta a „második reformnemzedék” jelentőségét. Ilyen A SZOCIOLÓGIA ELSŐ MAGYAR MŰHELYE, amely előszónak készült egy azonos című, Szűcs Lászlóval együtt szerkesztett szövegválogatáshoz (többek között Áchim András, Bolgár Elek, Braun Róbert, Jászi, Rác Gyula, Somló Bódog, Szabó Ervin, Szende Pál, Varga Jenő úttörő tanulmányaival). Hangsúlyosan külön méltatja azokat is, akik az első évek után szakítottak a *Husadik Századdal*, mint Gratz Gusztáv, Hegedüs Lóránt, Balogh Jenő, Pikler Gyula, Somló Bódog vagy Concha Győző és mások. Az előszó főleg a *Husadik Század* tudományos és politikai vitáit elemzi. Érdekes megállapítása – 1972-ben! –, hogy Magyarországon a szociológia mindig ellenzéki tudomány volt, akaratlan politikai jelentőséggel.

Ezt a gondolatot érdekesen demonstrálja A MAGYAR SZOCIOLÓGIA: TUDOMÁNY VAGY POLITIKA? című írása, amely tulajdonképpen Némedi Dénesnek a népi írók 1930-as évekbeli szociográfiai munkásságát ismertető könyvét méltatja (1986), de ezen túlmenve összehasonlítja az első világháború előtti *Husadik Századot* a népi írók háború utáni mozgalomával, és elemzi a tudományos elődhöz való viszonyukat. Jászi Amerikából lelkesen üdvözölte az új mozgalmat, nem tudódve azzal, hogy azok nemigen akartak tudomást venni politikailag gyanús tudományos őseikről. A helyzet logikája mégis oda vezetett, hogy a népi írók többsége „jobb-ról” indult ugyan, mégis hamarosan kihívta maga ellen a jobboldali rezsim haragját, sőt ügyességét. Litván felveti a kérdést, nem volt-e Jászi túl elnéző az őt nem is megtagadókkal, hanem letagadókkal szemben – s hozzátenném, túl elítélő „urbánus” kritikusaikkal, Hatvany Lajostól a *Szép Szóig*. Végző soron Jászinak lett iga-

za, aki ebben az „urbánus-népies” vitában bizony nem az urbánusok oldalára állt, ezzel is rácsafolya azokra, akik a többször felpiszkált vitában zsigeri, sőt „faji” ellentétet próbálnak kimutatni.

Elismerve, hogy a falukutatók írásai életszerűbbek voltak Jásziék elméleti tételekből kiinduló „doktrinerségénél”, Litván kérdésként veti fel: „*Erős a gyanúm, hogy akik az elmúlt évtizedek során »le doktrineztek« őket, azoknak a többségét elsősorban e doktrinerség pozitív tartalma, az elvűség, a demokratikus eszmék melletti kitartás ingerelte...*”

Jászi más irányú, elsősorban a kommunistákkal folytatott vitáit, ellentéteit – a forradalomban, majd az emigrációban – elemzi a kötet több cikke, adatokban és érvekben gazdagon. Eltérően a politika nyomása alatt álló kortörténeti irodalom nagyobb részétől, ezeket a vitákat árnyaltan mutatja be; noha ítélete egyértelmű, példás módon dokumentálja a kommunista és a szociáldemokrata párton belül, Jászi és Károlyi hívei között megmutatkozó különbségeket is. Így érthető. (IRÁNYZATOK ÉS VITÁK A BÉCSI MAGYAR EMIGRÁCIÓBAN, 1984. – AZ 1918–1919-ES DEMOKRÁCIA KÉT TÚZ KÖZÖTT, 1988.)

Ha elül a napi politika béka-egér harcainak lármája, bizonyára többen fordulnak majd megértésért, magyarázatért ezekhez az írásokhoz, bár nem mindig könnyű olvasmányok, hiszen feltételezik e kor bizonyos szintű ismeretét. Végigkísértem sokszor nehéz születésüket, nagyobb részüket kéziratban olvastam, sokat vitatkoztunk róluk, gúnyosan vagy hevesen, de mindig szívesen hallgattuk a másik véleményét, ha sokszor eltérő, akár ellentétes volt is. Magam megértőbb voltam a különböző szocialista és kommunista irányzatok reménytelen újjáéledési kísérletei iránt, Károlyiban nemcsak a morális tisztaságot becsültem, de a távlatok világos átlátását, még ha a közeli jelenre gyakran vaksí volt is. Jásziról sok vitánk volt – elméleti, nemzedékszervező szerepét én is nagyra értékeltem, de a gyakorlati politikában nem tartottam realistábbnak Károlyinál, elég sokat tévedett ő is – a nemzetiségi politikusok jóakarataiban, a Monarchia kilátásaiban, évekig Roosevelt és New Dealje megítélésében. Élete építkezését összeomolni látván, tévesen látta az októbrista tábor szétesésének okozóját Károlyi balra fordulásában. Széteset volna anélkül is. A Szovjetunió következetes bírálatában bizonyosan Jászinak (és Litvánnak) volt igaza, az

amerikai imperializmus kritikájában talán Károlyinak.

Sokat vitáztunk '56-ról és a rendszerváltás kilátásairól – ezekről szól a kötet negyede. Az 1945 utáni vitákról, a totális rendszerek természetéről, az 1956-os forradalom „*eszméiről és irányzatairól, mítoszairól és legendáiról*”, Nagy Imréről és csoportjáról, Bibó Istvánról, Csécsy Imréről, Böhm Vilmosról. A nyolcvanas évek vége felé latolgattuk barátainkkal a jövő esélyeit – sem a túlzott reményeket, sem a félelmeket nem osztottuk, ebben egyetértettünk. „*Aki fél a magyar néptől, menjen el innen*” – szokta mondogatni egyesek már-már hisztérikus vízióira. Az '56-ról szóló, a résztvevő hitelessége és az elemző tárgyilagossága által megalapozott, igen figyelemreméltó megállapítások közül kiemelném azokat a helyeket, ahol a nemzeti egység kérdését világítja meg.

Leszögezi, hogy „*az egység és egyetértés természetesen alapvetően negatív volt, az emberek főként abban értettek egyet, hogy mit nem akarnak, mi ellen tiltakoznak*”. Hamar kialakultak az egység pozitív elemei is: a függetlenség, szabadság és semlegesség, ami magában foglalta a szovjet hadsereg kivonását. Megmutatkoztak azonban, ha nem is egyformán világosan, a résztvevők alakuló elvi csoportosulásai is. Ezeket Litván négy fő irányzatban foglalja össze. 1. A Nagy

Imre körül csoportosuló és bővülő, lényegében az egypártrendszer keretei között gondolkodó reformszocialista. 2. A forradalmi napokban formálódó nemzeti demokratikus irányzat, amelynek viszonya a szocializmushoz magához nem volt egységes, de vissza akart térni az 1945–47-es koalíciós évekhez.

„*A jobboldalinak nevezhető irányzatok bizonyos fokig ugyancsak egységes tábort képeztek annyiban, amennyiben számukra mindaz, ami 1945-től kezdve történt, minden árnyalás nélkül a szovjet megszállás és a kommunizmus egészében elvetendő korszaka volt.*” Ez utóbbin belül két fő tábort különböztet meg: Az egyik a Mindszenty által képviselt, mindenféle forradalmiságot és a Nagy Imre-kormányt is elutasító konzervatív, a másik a még alaktalan, de nagyon aktív szélsőjobb-
oldal.

A kötet értékét növeli Pótó János részletes és alapos, több mint 711 címet tartalmazó Litván-bibliográfiája. Kár viszont, hogy a kiadónak nem jutott ideje névmutató készítésére. Történelmi tárgyú kötetet kiadni névmutató nélkül – mindig nagy mulasztás.

Mire ezek a sorok megjelennek, elmúlt Litván György születésének 80. évfordulója. Műveit nem a zsúrik és ítések szavazata – az Idő igazolta.

Hajdu Tibor